

ELEMENTE DE ISTORIE A LIMBII ȘI CULTURII POPORULUI ROMÂN REFLECTATE ÎN GRAIURILE ȘI TOPONIMIA JUDEȚULUI HUNEDOARA

MIRCEA HOMORODEAN

1. Ținut românesc străvechi, ale cărui tradiții de limbă, civilizație și cultură descind neîntrerupt din antichitatea dacică și romană, județul Hunedoara a constituit, în mod firesc, obiectul unor laborioase studii filologice. Cercetători de seamă pe acest țărim — din rîndurile cărora ne limităm aici la a menționa pe Ovid Densusianu (*Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915), N. Drăganu (*Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933), E. Petrovici (autor al *Atlasului lingvistic român*, partea a II-a) ș.a. — au relevat numeroase particularități ale graiurilor și toponimiei hunedorene. Se poate afirma, pe drept cuvînt, că unele din ele reprezintă adevărate unicate, de o apreciazabilă valoare pentru descifrarea unor momente de seamă din istoria limbii și poporului nostru.

În cele de față nu urmărim o sinteză, oricum mai pretențioasă, a preocupărilor menționate. Vom căuta doar ca, făcînd mai degrabă un tur de orizont, să punem în lumină cîteva aspecte lingvistice și istorice, întrucîtva inedite sau asupra cărora s-a insistat mai puțin pînă acum.

Punctul de plecare îl constituie, printre altele, materialul toponimic și dialectal cules și, în mare parte interpretat de noi, din mai multe părți ale județului Hunedoara (Valea Jiului, Țara Hațegului, Valea Cernei, Rîu Grădiștii etc.).

2. Ne vom referi mai întîi la istoria limbii române, în speță, la fonetism.

2.1. Pentru început, este de menționat că, pe teritoriul dialectului daoromân, consoana palatală *ń* (provenită, în cuvintele de origine latină, dintr-un *n* urmat de *e* sau *i* în hiat) se păstrează pînă azi în Banat și Țara Hațegului; de ex.: *întîń* „întîi“ (<lat. *antaneus*); *cuń* „cui“ (<lat. *cuneum*); *vińe* „vie“ (<lat. *vinea*) etc. De notat că, în restul țării, acest *ń* s-a transformat într-un *i* (*i* semivocală); trecerea în cauză se va fi încheiat prin sec. al XVII-lea. În celelalte limbi romanice, se menține, de asemenea, faza mai veche, întîlnită în Banat și Țara Hațegului: cf. it. *vigna*, engad. *vigna*, retor. (friul) *vińe*, fr. *vigne*, occit. *vinha*, cat. *vinya*, sp. *vińa*, ptg. *vinha*¹. Pentru întreaa discuție asupra fenomenului, să se vadă articolul lui I. Stan, *Observații asupra evoluției ń > i în limba română* (CL IV, 1959, p. 49—57).

¹ Vezi W. Meyer — Lübke, *Romanisches etymologische Wörterbuch*, III. Heidelberg, 1935, s.v. *vinea*.

2.2. Pe de altă parte, vechile documente dovedesc că, tot în ținuturile românești amintite, mai persistau, până către sfârșitul sec. al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea, și alte forme de pronunțare intermediare între latină și română. Astfel, în județul Hunedoara, faza cu consoana palatală *l'* (în locul actualului *î*), provenită dintr-un *l* urmat, de asemenea, de un *e*, *i*, în hiat, este atestată în toponimele *Puly* (1426, 1446, 1447), *Pwly* (1445, 1447, 1493, 1494, 1496, 1507), *Pwlya* (1453), *Pwl* (1472, 1494) azi *Pui*, sat și comună în Țara Hațegului², și *Thel* (1491), azi *Teiu*, sat în com. Lăpușiu de Jos³. Tot așa, în aceeași vreme și pe aceleași meleaguri consoanele palatale *k* și *g* se mai rosteau în cuvintele de origine latină, *cl'* și *gl'* (faze intermediare, în raport cu grupurile de consoane latinești originale *cl*, *gl*). Pentru Țara Hațegului, sint de amintit formele *Scley* (1438), azi *Ștei* și *Ztrekle* (1484), azi *Stretea*, sate în comunele Densuș, respectiv Dobra⁴. Asupra păstrării în dacoromână a fazelor *l'*, *cl'* și *gl'* (corespunzătoare pronunțărilor actuale *î*, respectiv *k* și *g*), vezi N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomastice*, București, 1933, p. 277, 414; P. Neiescu, *Un arhaism în fonetismul graiului bănățean* (CL VIII, 1963, nr. 1, p. 45—56); Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1968, p. 344, 377, 378, 460.

3. Pe plan gramatical, este cunoscut faptul că, cu excepția românei, toate celelalte limbi romanice construiesc genitivul în mod analitic, cu ajutorul unei și aceleiași prepoziții descinzând din lat. *de*. Textele noastre vechi și toponomia dovedesc că, într-o epocă mai îndepărtată, și în română era cunoscut acest procedeu⁵. Ceea ce ar putea frapa, este tocmai frecvența cu care astfel de construcții se întâlnesc în toponimia hunedoreană. Din multitudinea de cazuri, vom reține doar câteva: *Valea de Brazi* „valea brazilor“ și *Valea de Pești* „valea peștilor“, afluenți ai Jiului de Vest; *Dealul de Babă*, formă veche (atestată în sec. al XVIII-lea) a numelui actual de deal și de sat, *Dealul Babii* (Vilcan)⁶; *Coasta de Măr*, „coasta mărului“ (Paroș); *Dealul de Greci* „dealul grecilor“ (Densuș); *Riu de Mori* (*Rî d'e Móre*), „riul morilor“, sat și comună; *Dealul de Groapă* „dealul gropii (cu groapă)“ (Măgureni — Orăștie) etc.

² Vezi C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, p. 63. Toponimul *Pui* are la bază numele de persoană *Pui* (: *pui* < lat. *pulleus* = *pullus*). Existența acestui antroponim în Țara Hațegului este dovedită și de toponimul actual *Puilești*, parte a satului Uric aparținând aceleiași comune *Pui*.

³ Toponimul *Teiu* are la bază termenul *tei* (< lat. *tilium* (= *tilia*), de unde și it. *tiglio*, occit. *telh* (cf. W. Meyer — Lübke, *op. cit.*, s.v. *tilia*). Se știe că transformarea *l* (+*i*) în *l'* (> *î*) s-a extins și asupra împrumuturilor românești din vechea slavă: cf. v. sl. *ljubiti*, *ljute* > rom. *iubi*, *iute*. Și în această împrejurare, vechea toponime hunedoreană atestă faza mai veche, cu *l'*; cf. *Iuba*, platou, unde, în ultimii ani, s-a construit localitatea Cincși — Cerna și unde, în sec. al XV-lea și al XVI-lea, a existat un sat, atestat în documente sub formele: poss. *Lwba* (1482) villa *Juba* (1506) (cf. Coriolan Suciu, *op. cit.*, p. 364). Rezultă că numele în discuție este format de la un nume de persoană *Iuba* (< sl. *Ljuba*) și că forma *Lwba* (1482) redă pronunțarea cu *l'* [*L'uba*], fază de mijloc (între sl. *Ljuba* și rom. actual *Iuba*); cf. M. Homorodean, în *Studii și materiale de onomastică*, [București], 1969, p. 92.

⁴ Forma *Scley* redă pronunțarea veche *Șcl'eî*, (: *șcl'eî*, pl. lui *șcl'au* „slav(i)“ < lat. *sclavus*, idem). Ulterior, cuvântul *șcl'au* (pl. *șcl'eî*) a devenit *șchiau* (pl. *șchei*), astfel încât forma corectă a numelui de sat este *Șchei* și nu *Ștei*. Cît despre *Ztrekle*, el reproduce forma veche românească *Strecl'e* (: *strecl'e* „streche“ < lat. *oestriculus* G. Giuglea, DR II, p. 824, 825), devenită ulterior *streche*. În consecință, forma corectă a acestui nume de sat este *Strechea* și nu *Stretea*.

⁵ Vezi Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 482—485.

⁶ Vezi Iacob Radu, *Istoria Vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Hațeg, 1913, p. 422, 423.

Deși departe de a fi epuizată, seria faptelor discutate demonstrează, într-adevăr, locul de seamă pe care graiurile hunedorene îl ocupă în cercetarea istorică a limbii noastre. Poziția aparte a acestor graiuri în cadrul dacoromânei nu se explică, desigur, printr-o izolare sau rămânere în urmă din punct de vedere social a ținuturilor respective. Ea se explică, dimpotrivă, și aici avem în vedere mai cu seamă Țara Hațegului, prin permanența, de-a lungul veacurilor, a unei unități distinct încheiate de viață socială. Și această unitate de viață socială nu este exclus să-și aibă originile în îndepărtata antichitate dacică și romană.

4. Dincolo de valoarea lor lingvistică, cuvintele, multe din ele zestre de veacuri, vorbesc lămurit, ca într-un adevărat studiu de arheologie, despre aspecte mai mult sau mai puțin cunoscute ale vieții noastre de odinioară. Întilnite, unele din acestea, și la alte popoare romanice, și numite cu termeni descinzând din unul și același etimon latin, astfel de elemente de civilizație și cultură pot fi, în principiu, moștenite sau create independent din substratul comun de civilizație și cultură latină. Oricum însă ele pot fi considerate ca romanice.

4.1. Pentru a exemplifica acest fapt cu termeni și realități întilnite pe meleaguri hunedorene, ne vom referi, mai întâi, la vechimea morii de apă la români. Problema vechimii acestui de seamă element al civilizației românești și, deopotrivă, europene a fost controversată. La discutarea ei au participat nu numai istorici și etnografi, ci și lingviști. Pentru întreaga discuție de pînă acum, trimitem la o mai veche cercetare inițiată și condusă de G. Giuglea (cf. G. Giuglea, M. Homorodean și I. Stan, *Toponimia comunei Rîu de Mori (Țara Hațegului)*, în FD V, p. 41—68), ca și la cele cuprinse în *Istoria românilor* (vol. I, București, 1975, p. 146 ș.u.), de Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu. În această din urmă lucrare, sînt analizate temeinic o serie de argumente istorice și lingvistice — printre care și cele oferite de cercetarea noastră — toate pledînd convingător pentru permanența din antichitate, la noi, a morii de apă.

Față de toate acestea, adăugăm aici încă un fapt, lingvistic și material în același timp, descoperit într-o anchetă de toponimie pe care am efectuat-o recent în satul Streisingeorz (județul Hunedoara). În acest sat printr-un aparent paradox, numele de *Rîu* (nearticulat) este dat unui canal de moară, ce se desface dintr-o vale numită *Bărice* (: *bărice* „Țara Hațegului) pîrîias; vâlcică”) și intră, apoi, în Strei. Un nume asemănător — *Rîu Morii* — poartă, dealtfel, și iazul desprins din Rîu Grădiștii și care străbate orașul Orăștie.

Semnificația neobișnuită, de „canal” a numelui și termenului *rîu* o înțelegem ușor dacă ne gîndim că și lat. *rivus* (de unde rom. *rîu*) a avut, pe lîngă sensul general de „curs de apă”, și pe cel de „canal” (de irigație); conductă de apă; rigolă”. Înțelesul din urmă s-a păstrat și în italiană, unde *rivo* (din același latinesc *rivus*) înseamnă „curs nu prea mare de apă”, ca și „canal; braț al unei ape curgătoare”; cf. și v. it. (azi poetic) *rio* „canal la Veneția”. Cuvîntul este atestat, tot cu înțelesul de „canale în genere” și în documente medievale din Italia: *cum omnia sibi pertinentibus campi, silbis, ribis* (a 909, Aniello Gentile, *Termeni geomorfici dal latino al romanzo*, Napoli, 1967, p. 90). În sfîrșit, toponimistul francez E. Nègre precizează că „l'occitan albigeois n'a pas de nom commun pour «rivière»; on se sert du nom propre: [tar], [l'agut]. *Riu* «ruisseau» s'applique à tous les autres cours d'eau; même s'ils sont à sec l'été,

même si leur lit a été rectifié ou creusé artificiellement“ (Ernest Negre, *Toponymie du canton de Rabastens (Tarn)*, Paris, 1959, p. 225).

Permanența din latină a sensului de „canal“ al rom. *riu* constituie, fără îndoială, un nou argument în dovedirea persistenței la români a morii de apă în cursul evului mediu timpuriu, ca o moștenire daco-romană.

4.2. Pe de altă parte, cine străbate Munții Apuseni sau dealurile ce mărginesc, la nord, Carpații Meridionali, inclusiv cele din zona Orăștiei, întâlnește destul de des în cale versante cu păduri sau poieni numite *Cărbunarea*. Este vorba de locuri unde, sporadic și în cantități mici, se fabrica, altădată, cărbunele de lemn. De mult uitat, termenul comun *cărbunare* nu mai e atestat de nici un dicționar al limbii române. Permanența și la noi, sub forma amintită, a străvechii ocupații a cărbunăritului ne este însă dovedită de numeroase toponime franceze și occitane, precum *Carbonnières*, *Charbonnières* sau *Carbonhera*, explicate ca fiind „des lieux-dits dans les forêts ou auprès, (qui) marquent des points de fabrication du charbon de bois“ (Ernest Nègre, *Les noms de lieux du Tarn*, Paris, 1959, p. 66; cf. A. Dauzat, Ch. Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, Paris, 1963). Etimonul unic al tuturor acestor cuvinte romanice (inclusiv al rom. *cărbunare*) este lat. *carbonaria*, cu același înțeles (cf. și W. Meyer — Lübke, *op. cit.*, s.v. *carbonaria*). Prin cercetări la fața locului s-a mai putut observa amănuntul interesant că locurile unde se fabrică mangel azi (sau într-un trecut mai apropiat) și care, în Transilvania, se numesc, îndeobște, *bocșe* (sg. *bocșă* sau *bocșe*: din magh. *boksa*, idem) sunt așezate nu pe versante de dealuri, ci pe văi sau piraie, mai precis la confluența unor atare ape. Faptul din urmă este determinat, desigur, de transportul pe *jilipuri* (= jghiaburi; sg. *jilip* < magh. *zsilip*, idem) al lemnului în exploatările ceva mai recente (adeseori cu caracter industrial).

4.3. Cu alt prilej, am remarcat specificul mineritului de a lega destul de strâns, în trecut, o anumită populație de un teritoriu relativ puțin întins (de teritoriul pe care se găsea „gura băii“)⁷. Acest specific, coroborat cu originea latină și semantismul bogat al unor termeni vizînd noțiuni importante ale procesului de extracție și de prelucrare a minereurilor, poate dovedi continuitatea din antichitate a acestor ocupații și, implicit, a populației românești în zonele respective. Astfel de termeni sint: *baie* „scăldătoare“, dar și „mină“ (< lat. *balnea*); *vînă* „filon“ (< lat. *vena*); *scoare* „zgură“ (< lat. *scoria*), ultimul păstrat numai în română și, nu întîmplător, tocmai în Munții Apuseni (cf. Al. Rosetti, *op. cit.*, p.192—379); *lămură* „a clarifica“; „(vechi) a curăți de impurități (prin ardere) unele metale“ (< *lamură* < lat. *lamina* „bară sau placă de aur sau de argint“); cf. neologisme de largă circulație azi, ca *lamină*, *laminor* etc., de origine franceză.

În continuare, vom releva un aspect particular al mineritului hunedorean de odinioară, așa cum el se reflectă în lexic și toponimie.

Este vorba de o accepțiune specială a termenului *baie* (*baie*), și anume cea de „topitorie de fier; atelier în care se prelucrează fierul“. Păstrată sporadic, în unele părți ale jud. Hunedoara (pe valea Cernii și în împrejurimile Orăștiei), ea este motivată prin strînsa legătură care a existat în trecut între procesul de extracție a minereului și cel de pre-

⁷ Într-o comunicare ținută la un simpozion organizat la Filiala din Cluj a Academiei R.S.R.

lucrare a metalelor. Această explicație ne este confirmată și întregită de acad. D. Prodan (*Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, 1958—1959, tom. I—II, p. 31), unde se arată că documentele din secolul al XVII-lea, privitoare la fierăriile domeniului Hunedoara numesc în mod obișnuit *vas bányak* (adică „mine de fier”) nu minele de fier propriu-zise, ci „cohurile (= cuptoarele) topitoriilor, atelierele de fier, cele ce cu un termen comun german se numeau *Hammerwerke*” și că, prin urmare, la acea dată „extracția fierului din mine nu era încă separată de extracția lui din minereu și chiar de prelucrarea lui”.

Este foarte probabil ca accepțiunea în cauză a termenului *baie*, care reflectă tocmai acest moment de nediferențiere a prelucrării minereului de procesul de extracție, să fie rezultatul unei dezvoltări semantice independente și nu al unui calc (traduceri) după magh. *bánya* (vezi mai sus).

Oricum, fapt este că o serie de nume *Baia* (*Baia*) din regiunile metalurgice ale jud. Hunedoara au tocmai acest înțeles. Așa sint: *Baia de Cósă* (nume popular vechi al satului Govăjdia, com. Ghelari, însemnând propriu-zis „atelier de coase”), *Băa lu Crai* (fost sat în comuna Toplița), *Baia* sau *Sibișelul Nou*. cătun al satului Sibișel, *Baia* sau *Baia Grădiștii*, parte a satului Grădiștea Muncelului etc., localități în care, după tradiție sau după diverse mărturii istorice au existat cuptoare și ateliere de prelucrat fierul (cf. M. Homorodean, CL VIII, 1963, p. 266).

4.4. Un ultim fapt pe care îl punem în discuție este legat de „mentalitatea geografică populară”. Aparținând indiscutabil, culturii populare, această mentalitate constituie, în fond, modalitatea în cazul nostru poporul român și-a reprezentat și a încercat să-și explice, de-a lungul vremii, mediul geografic — fizic. Multe din elementele acestei mentalități, exprimate în terminologia geografică populară și în toponimie, pot avea o apreciazabilă vechime, ele regăsindu-se, de asemenea, și la alte popoare romanice.

Din numărul mare de cazuri de acest fel, ne vom referi la unul singur, localizat cu deosebire în cuprinsul județului Hunedoara.

Dintotdeauna, oamenii au fost tentați să asemuiască depresiunile, gropile mai mult sau mai puțin circulate, inclusiv locurile mai adânci, cu apă mai liniștită de pe cursul unor văi sau râuri, cu rotunjimea și adâncimea unor vase și să le numească ca atare (cf. și A. Vincent, *Les noms d'objets creux comme noms de lieux*, în *Mélanges de linguistique offerts à Albert Dauzat*, Paris, f.a., p. 385, 386). Aici s-ar putea inscrie o apreciazabilă sumă de termeni din diverse limbi, desemnând, în același timp, felurite vase și depresiuni; cf. lat. *crater* (la origine „butoi”); rom. *căldare* și *oală*; lat. *catinum* (și rom. *cățin*) „strachină; scobitură, grotă” etc.

Aici se inserează, fără îndoială, și regionalismul *doaie* „bulboană”, cunoscut pe valea Mureșului și pătruns și în toponimie (cf. *Doaia Neamțului*, pe Riu Grădiștii, lângă Orăștie). Termenul a fost explicat de noi din lat. *dolia* (sg. *dolium*) „vas mare de pământ, de forma unei amfore, în care se păstrau cereale sau unele lichide (ulei, vin) etc.”. De reținut ar mai fi că amintirea acestui vas este de asemenea încă vie în sudul Franței, unde occit. *dolh* (*dulh*) înseamnă, deopotrivă, „douil, cuveau, jarre” și „gouffre dans une rivière” (cf. M. Homorodean, CL XX, 1975, nr. 2, p. 132—135).

La capătul acestei incomplete incursiuni în istoria limbii și culturii poporului român, prilejuită de cercetarea graiurilor și toponimiei hunedorene, se impune o constatare. După părerea noastră, chiar și cele cîteva fapte discutate (la rigoare, ele s-ar putea simțitor înmulți) sînt de natură să confirme încă o dată bogăția deosebită în semnificații general-istorice a acestor graiuri, a acestei toponomii. Constatarea aceasta cîștigă neasemuit în dimensiuni dacă ne gîndim că, în fond, este vorba de istoria multimilenară a unui popor carpato-danubiano-pontic. Obligat veacuri de-a rîndul să lupte pentru a supraviețui, el n-a avut, multă vreme, nici răgazul, nici liniștea pentru a-și exprima străvechea-i civilizație și cultură în tomuri sau dantelării de piatră. Și le-a exprimat, în schimb, în creațiile de factură populară, în tezaurul său lingvistic, ale căror majore valori și semnificații merită cu prisosință să fie confruntate cu cele ale înfăptuirilor epocale din zilele noastre.

DES ÉLÉMENTS D'HISTOIRE DE LA LANGUE ET DE LA CULTURE DU
PEUPLE ROUMAIN ENVISAGÉS DANS LES PATOIS ET DANS LA TOPONY-
MIE DU DÉPARTEMENT HUNEDOARA

— Résumé —

L'auteur relève d'abord l'importance de la toponymie et des quelques patois du département Hunedoara, particulièrement dans le Pays de Hațeg, pour l'étude d'histoire de la langue roumaine. L'importance consiste dans la conservation, beaucoup de temps, dans les uns de cas jusqu' aujourd'hui, de quelques anciennes phases phonétiques (cf. *n* (<+e, i dans hiatus) pas évolué à *i*); (*l'*<*l*+e, *i* dans hiatus) et quelques anciennes phases de grammaire (la construction du génitif avec la préposition *de*). En deuxième lieu la toponymie du département Hunedoara offre des importants témoignages dans la liaison avec la permanence de l'époque dace-romaine du moulin d'eau (cf. *Riu*: *riu* (lat. *rivus* „canal”) et de la fabrication du charbon de bois (cf. *Cărbunarea*: *cărbunare* „lieu où on fabrique le charbon de bois”, du lat. *carbonaria*. En ce qui concerne l'exploitation des mines et l'usinage des métaux l'occupation aussi ancienne (cf. *scoare* (*scorle*) „mâchefer”, du lat. *scoria*; *a lămuri* „épurer un métal par incinération puis „élucider” etc.), la toponymie de la région recherchée garde des traces de l'étape quand la processus d'extraction minière n'était pas différencié de celui de l'usinage des métaux: cf. *baie* (*baîe*) „mine” et „atelier (en fondant le minerai et de fabrication des outils de fer)”; cf. aussi *Baî de Cósă* (le nom populaire du village Govăjdia) „atelier de faux” etc. En fin on remarque un aspect roumain de la mentalité géographique populaire: roum. dial. *doate* „gouffre” du lat. *dolia*, pl. de *dolium* „jarre” (d'où l'occit. *dolh* (dulh) „douil, cuveau, jarre” et „gouffre dans une rivière”).